

*Анастасія Мазур (м. Умань Черкаської обл.)
Наук. керівник – к. філол. н., доц. Денисюк В. В.*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ У ФОРМІ МНОЖИНИ У «ЩОДЕННИКУ» М. ХАНЕНКА

Система відмінкових закінчень прикметника формувалася впродовж багатьох століть. Усталенню тих чи тих форм неабиякою мірою сприяло поширення писемності, а згодом і книгодрукування, граматична обробка літературної мови. Прикметник, який у своєму розвитку пройшов шлях від іменникового означення до сучасного атрибутива, систему закінчень формував під впливом відмінкових форм вказівних займенників **и, ю, ѿ**, що, лексикалізувавшись, стали основним засобом для граматичного узгодження з означуваним іменником.

Досліджуваний «Щоденник» генерального хорунжого Миколи Ханенка (Дневникъ...) не був об'єктом лінгвістичних студій саме в цьому питанні, що й визначає актуальність нашої розвідки, у якій головно зосередимо увагу на відмінкових закінченнях прикметника у формі множини.

Називний – знахідний відмінок. Спільний для східнослов'янських мов процес нівеляції колишніх родових закінчень називного відмінка множини загалом завершився до часу появи перших відомих пам'яток староукраїнської мови. Щодо тотожності закінчень називного і знахідного відмінків множини, то тільки форми чоловічого роду розрізнялися закінченнями **-ии/-и** (наз. відм.) і **-ыѣ/-ѣѣ** (знах. відм.), але вже пам'ятки давньоукраїнської мови дають достовірні факти своєрідного функціонального перерозподілу у вживанні цих відмінкових форм, підтверджують утрату розрізнення називного – знахідного відмінків за наведеними закінченнями. Що ж до староукраїнської мови, то тільки в пам'ятках раннього періоду можна констатувати розрізнення родових

закінчень прикметників чоловічого і середнього роду [Історія... 1978: с. 191]. У зв'язку із взаємодією різних відмінкових форм, що впливали на стабілізацію формотворчого афікса прикметників у називному відмінку множини, у пам'ятках української мови ця словоформа характеризується системою варіантних закінчень. Це, зокрема, такі флексії: а) **-ьи** (**-ии**, **-їи**), б) **-ые** (**-ие**, **-іе**), в) **-ыѣ** (**-иѣ**, **-ѣи**). У досліджуваній пам'ятці засвідчено не весь арсенал таких закінчень. Наведемо приклади для кожної групи:

-ьи (одиначний випадок уживання): ... *въ чемъ отъ мене усмотрѣна неисправность, о томъ отъ мене жъ писано въ полковыи канцеляріи нѣжинскую, кіевскую и переясловскую* (Дневникъ... 1884: с. 134). Про активність закінчення свідчить його вживання в субстантивованих прикметниках, напр.: *Званныи отъ Журмана, обѣдали въ Смолномъ дворцѣ мы трое и швагеръ Александръ Корецкій, а потомъ до него заехали, а Журманъ отъехалъ въ большой дворецъ съ женою* (Дневникъ... 1884: с. 309); *Умыслне званныи отъ вице-адмирала и кавалера Александра Ивановича Головина обѣдали у него* (Дневникъ... 1884: с. 357);

-ые: *Черезъ слѣдующіе святочные дни розышлось на всякіе домовые и другіе расходы 5 р. 58 к.* (Дневникъ... 1884: с. 34); *За лѣйци (возжи) ременные пароконные 50 к.* (Дневникъ... 1884: с. 39); *Были-же въ той компаніи преосвященные архієпископи крутицкій и нижегородскій, архимандриты чудовскій Колетій, іпатскій Платонъ Малиновскій и горицкій Іларіонъ, да Петръ александроневскій и другіе зъ мирскихъ и духовнихъ знатные, которыхъ всѣхъ трактовалъ ради отезду своего въ свою-жъ епархію до Казани преосвященный архієпископъ казанскій Іларіонъ Рогалевскій* (Дневникъ... 1884: с. 55); *Писалъ писма поздравительные новымъ годомъ до старшинъ генеральныхъ и до протчихъ въ Глуховъ* (Дневникъ... 1884: с. 192);

-ыя: *Снѣцару отданы **остальныя** денги 70 к., да за дошки 15 к.* (с. 39).

Уживання цього закінчення в досліджуваній пам'ятці має свою специфіку. Найчастотнішим воно є в контекстах на релігійну тематику, тож можна, з одного боку, говорити про вплив церковнослов'янської писемної традиції, проте з іншого – таке закінчення має семантичне пояснення: в українській мові ще не усталилася семантична кореляція категорії збірності із граматичною категорією числа, що і спостерігаємо в тексті «Щоденника», напр.: *Были въ дворцѣ лѣтнемъ, где церкви во имя **святых** Троицы было посвященіе* (Дневникъ... 1884: с. 53); *При пушечной палбѣ изъ крѣпости и изъ адмиралтейства изволила государиня и великій князь и великая княгиня переехать въ лѣтній дворецъ, и тамъ-же освященіе было новопостроенной церкви во имя **Пресвятых** Троицы* (Дневникъ... 1884: с. 272–273).

Прикметникові основи, що закінчуються на шиплячий або задньоязиковий, мають закінчення **-іє**, напр.: *По службѣ Божой въ церквѣ соборной присягу чинили полковникъ, старшина полковая и **прочіє** чины духовные и **мирскіє*** (Дневникъ... 1884: с. 35); *По обѣдѣ были послы **китайскіє** въ домѣ графа Головкина, отдаючи визиту его сіателству* (Дневникъ... 1884: с. 49); *Зранку былъ у мене откупщикъ сотни погарской Савва Нѣжинцевъ зъ претензією о платежѣ за казаны **василевскіє, городецкіє** и за нѣкоторые шинки и о прочемъ, и обѣдалъ у мене* (Дневникъ... 1884: с. 164); *Сего-жъ числа помянутые **свѣжіє** и **сухіє** яблоки и дулѣ, соль и вялая рыба, сомъ, коропъ и ляцъ, отпущены до Товкачовки при Качановскому и при Гаврилу Емченку* (Дневникъ... 1884: с. 235) та ін.

У «Щоденнику» натрапляємо на цікавий контекст, де є спроба тлумачення незрозумілого слова (очевидно, йдеться про тогочасний малоосвічений люд Санкт-Петербурга), де

запозичений з польської мови атрибутив має закінчення **-ье**, тоді як питомий – **-ья**: ... *онъ же привезъ дробъ и порохъ, фарбованные (подкрашенные) куници и прочее* (Дневникъ... 1884: с. 149).

Отже, варіантні закінчення прикметників у називному – знахідному відмінках множини виступають з різною послідовністю в досліджуваній пам'ятці. При загальній тенденції до поширення форм на **-ьи/-ии** в окремих випадках виявляється повна перевага закінчень **-ье/-ие** в зазначених відмінкових формах. Уніфікація прикметникових закінчень називного – знахідного відмінків множини завершилася появою новітніх стягнених форм із закінченнями **-ы, -и, -ѣ**, не зафіксованих у досліджуваному «Щоденнику».

Родовий – місцевий відмінки. Пам'ятки української мови послідовно відображають східнослов'янські прикметникові форми родового – місцевого відмінків множини із закінченнями **-ых(ъ), -их(ъ)** [Історія... 1978: с. 193]. Микола Ханенко активно послуговується формами родового – місцевого відмінків множини, відображаючи поширену в тогочасній українській мові тенденцію до таких флексій. Аналізуючи валентність закінчень родового – місцевого відмінків, зауважимо, що диференціація за твердим – м'яким кінцевим основи витримана непослідовно:

Родовий відмінок:

-ыхъ: *Публикованы указы печатные, чтобъ князя Менишкова указовъ и партикулярныхъ писемъ нигде не слушано и самому князю Менишкову въ домѣ его сказанъ арестъ* (Дневникъ... 1884: с. 4); *Чиненъ порахунокъ зъ мѣщаниномъ старод. Шагою о заборѣ разныхъ у него крамныхъ вещей, за которіе довелось ему 3 р. 97 к.* (Дневникъ... 1884: с. 30); *Сегожъ числа привезли въ Стародубъ славныхъ двоихъ разбойниковъ, родныхъ братовъ Гришу и Тимошку Соколовыхъ, пойманныхъ въ описной*

слободѣ Зибкой 8 числа сего мѣсяца (Дневникъ... 1884: с. 32); Писалъ и до писаря полкового Петрункевича стороны опредѣленія козаковъ зъ **ближнихъ** куреней, чтобъ напмятовалъ полковнику, да и о томъ же доношеніе (Дневникъ... 1884: с. 145); ... сдѣлалъ-же онъ намъ **дубовыхъ** дверей 8 одинакихъ и **двойныхъ**, а одни липовые (Дневникъ... 1884: с. 188) та ін.;

-**ихъ**: Взято у Герасима Солодовника $\frac{3}{4}$ колодной мѣры на пиво солоду, а на хмѣль дано 20 к. и до бровара 2 возы дровъ., на крашенину докупить некому на юпку 8 к., на шнурокъ до дѣвчинского жупанка, да на гаплики до **молодецкихъ** 4 к. (Дневникъ... 1884: с. 43); Обѣдали у насъ профессоръ **математическихъ** наукъ и календариста и секретарь академіи господинъ Георгій Крафтъ да Василій Евдокимовичъ Адодуровъ ученикъ академическій и забавились до 7-го часа пополудни (Дневникъ... 1884: с. 62); Получены листы отъ ясневелможного 5 въ государственную коллегію иностранныхъ дѣлъ: 1) о невзиманіи **лишнихъ** рацій и порцій сверхъ опредѣленнаго, 2) о мекленбурцахъ, 3) о селѣтанныхъ и рудоконныхъ заводахъ, 4) о селѣ п. Холодовичу опредѣленномъ, 5) о видахъ Богу (?) (Дневникъ... 1884: с. 67) та ін.;

-**ѣхъ**: Скоро свѣтъ припустилисьмося съ судномъ ботомъ къ самому берегу, иже не мѣлимо лодки, мусили брести, порозберавшись зъ **споднѣхъ** убіоровъ (Дневникъ... 1884: с. 183); Писалъ до жены о присилки шпалеръ **синѣхъ** и прочего и зъ тимъ писмомъ отправленъ (Дневникъ... 1884: с. 478).

Місцевий відмінок:

-**ыхъ**: Писалъ къ сотнику полковому Якимовичу о козаку Івану Михайлову сину Осипенку, чтобъ его оставлено при церквѣ курковской отправлять ктитарство и въ походъ нынѣ не наряжать, да до Гришика стелмаха писалъ же о **разныхъ**

дворовыхъ потребахъ (Дневникъ... 1884: с. 147); ... чрезъ подводчика знову писалъ до жены о *разныхъ домашнихъ* нуждахъ и меморіаль посланъ ... (Дневникъ... 1884: с. 154);

-ихъ: Сегожъ числа и виписку въ коллегіи читалъ, учиненную по челобитю Корсаковому и по нашихъ *спорныхъ* челобитныхъ (Дневникъ... 1884: с. 51); Въ 4-мъ часу по полудни поехали зъ Аранибома и прибыли до Питергофа въ 6-мъ часу и тутъ ходили въ каменныхъ палатахъ *большихъ* по всѣхъ покояхъ (Дневникъ... 1884: с. 60); Пополдни въ 5-мъ часу были у профессора Крафа и у него до пол. 8-го часа забавились разными дискурсами о *математическихъ* и *прочіихъ* сцієнціяхъ (Дневникъ... 1884: с. 65); Сегодня сказалъ мнѣ Федоръ Дмитріевичъ Максимовичъ въ коллегіи іностранной, что братъ его двоюродный Иванъ Петровъ сынъ Максимовичъ, который обрѣтался въ Москвѣ, представился тамъ въ *недавнихъ* числахъ (Дневникъ... 1884: с. 67) та ін.

«Щоденник» засвідчує і випадки, коли в числівниково-іменниковій конструкції зі знахідним відмінком множини атрибутів ужито у формі родового, напр.: *Покроено Алексію и Василю двѣ епанчи нѣмецкихъ* зъ парусного полотна 18 аршинъ, дано на нитки 4 к., за падло конское для собакъ дано 6 к., на розницю 3 к. (Дневникъ... 1884: с. 40); *За 5 книгъ, 4 латинскихъ* и 1 граматку руско-нѣмецкую, дано 2 р. 27 к. зъ перепліотомъ (Дневникъ... 1884: с. 59).

Звертає увагу той факт, що М. Ханенко послідовно в родовому та місцевому відмінках множини після задньоязикових використовує закінчення **-ихъ** (222 вживання), тоді як після основ на твердий і м'який приголосний можливий паралелізм.

Генеральний хорунжий спорадично вживає форми місцевого відмінка, властиві російській мові, напр.: *Принесены чрезъ Стефана Карпѣку указы зъ Глухова до мене и до майора Полянского, чтобъ для слѣдованія посла турецкого отъ*

*Нѣжина до Переволочной учинить по **опредѣленнымъ** станамъ надлежащее приуготовленіе, чего для присланные зъ Глухова поручикъ Цурковъ и канцеляристъ Костенецкій по тракту на Прилуку, Пірятинъ, Лубнѣ, Хороль и потомъ къ Переволочной отправлены* (Дневникъ... 1884: с. 137).

Відповідно до основного з генетичного погляду закінчення **-ых(ъ)** та його пізніших орфографічних варіантів **-их(ъ)**, **-іх(ъ)** українська літературна мова засвоїла формотворчий афікс **-их**, спільний для родового – місцевого відмінків множини прикметників із твердими основами. Прикметники з основами на м'які приголосні мають закінчення **-іх**.

Давальний відмінок. Закінчення давального відмінка множини **-ым(ъ)/-им(ъ)//-им(ъ)** відповідно до розмежування основ за твердістю – м'якістю староукраїнська мова успадкувала як уже сформовані на києворуській основі [Історія... 1978: с. 194]. Зауважимо, що досліджувана пам'ятка не багата на атрибутиви у формі давального відмінка множини, що зумовлено специфікою жанру. «Щоденник» засвідчує вживання обох закінчень незалежно від характеру кінцевого приголосного основи:

-ымъ: *Чернцямъ заграничнымъ дано 20 к.* (Дневникъ... 1884: с. 35); *Помянутымъ новобрачнымъ за подарокъ ихъ данъ 1 р.* (Дневникъ... 1884: с. 291) (субстантивований прикметник);

-имъ: *Послѣ обѣда посѣщали полковника Галецкого, который изъ руки кровь пуцалъ, а отъ него ходили къ **живодіорнимъ** избамъ, где медведя собаками травили, изъ которыхъ наилучшие брала медведя собака британская Петра Мойсѣевича Левіцкого, графского бывшего муншенка* (Дневникъ... 1884: с. 371).

Українській літературній мові властиві форми давального відмінка множини на **-им/-ім**, які є закономірними рефlekсами давніх **-ым(ъ)/-им(ъ)**.

Орудний відмінок. Староукраїнська мова успадкувала давньоукраїнську форму орудного відмінка множини на **-ыми/-ими** відповідно до розмежування твердих і м'яких прикметникових основ [Історія... 1978: с. 195]. Орудний відмінок множини в досліджуваній пам'ятці репрезентують прикметники із закінченнями **-ыми, -ими, -іми**:

-ыми: *Погребеніе ея величества отправлено въ крѣпости въ церквѣ Петра и Павла зъ всякими **достойными** жалобнаго видѣнія церемоніями* (Дневникъ... 1884: с. 3); *Дня сегожъ въ вечерѣ, прибылъ зъ Глухова панъ прапорщикъ зъ **печатными** указами его императорскаго величества о наслѣдствіи и зъ формами присягъ, такожъ и зъ унѣверсаломъ рейментарскимъ о виконанію той присяги* (Дневникъ... 1884: с. 34–35); *Отѣхали подводы наши зъ досками **линовыми** и **дубовыми**, которые привозили въ Лотоки хлѣба 16 осмачокъ, какое зсипано въ имбарѣ у Димида, а поручено оное Федору Пригаровскому и Афанасу Сковню* (Дневникъ... 1884: с. 141) та ін.;

-ими: *Зъ ранку великая была стужа, а послѣ полдня немалій снѣгъ **знатными** пластами падалъ* (Дневникъ... 1884: с. 225); *Обослалъ мене п. дядко Федоръ Ханенко яблоками **свѣжими** и сушеными яблоками-жъ и дулями; тако-жъ и швагръ Григорій Пароженко обослалъ хлѣбомъ и **свѣжими** яблоками и кругомъ соли* (Дневникъ... 1884: с. 235) та ін.;

-іми: *Отъ него ездилъ до купчина Дементія Прохоровича и до невѣстки полковничей Катерины Андреевны въ домъ полковничій-же, за **Пречистенскими** ворота, у Іліи Обыденного будущій* (Дневникъ... 1884: с. 96).

Отже, аналізована пам'ятка засвідчує, що формування відмінкових закінчень прикметника у формі множини на XVIII

ст., завершилося. Усі відмінкові форми зберігають тяглисть від києворуського періоду. Спорадично автор уживає флексії, властиві російській мові, що свідчить радше про тимчасовий вплив на його мовну особистість чужого мовного оточення в часи перебування поза межами України, аніж про природність цього закінчення українській мові першої половини XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української мови. Морфологія. Київ : Наук. думка, 1978. 548 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 гг. Київ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. 524 с.

*Тетяна Морозюк (м. Вінниця)
Наук. керівник – к. філол. н., доц. Гороф'янюк І. В.*

МОТИВАЦІЯ НАЗВ ТЕМАТИЧНОЇ ГРУПИ ЛЕКСИКИ «НАЗВИ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ РИС» В ПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Діалектна лексика – неосяжна система, яка збагачує мову і душу кожного громадянина своєї держави. Особливою широкою парадигмою, яскравістю та емоційністю характеризуються діалектизми на позначення людини та її рис, які дозволяють нам глибше пізнати культуру, звичаї, ментальність нашого народу, а також простежити процес становлення лексем, зв'язки з іншими та системність лексики в цілому. Тому тематична група лексики «Назви людини та її рис» часто привертала увагу дослідників. Цією проблемою